# RAQAMLASHAYOTGAN TA’LIM SHAROITIDA UMUMTA’LIM MAKTABLARI O‘QUVCHILARINING FAOL FUQAROLIK KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH SHAKLLARI, METODLARI VA VOSITALARI

**Otayev Umidbek Matyaqubovich**
*Tarbiya pedagogikasi milliy instituti mustaqil izlanuvchisi*
***https://doi.org/10.5281/zenodo.23522320***

***Annotatsiya.*** *Maqolada umumta’lim maktablari o‘quvchilarining faol fuqarolik kompetensiyasini rivojlantirish shakllari, metodlari va vositalari o‘rtasidagi pedagogik bog‘liqlik tahlil qilinadi. Xalqaro konseptual hujjatlar va ilmiy tadqiqotlarni qiyoslash asosida dars, o‘quv forumi, loyiha mashg‘uloti hamda o‘quvchilar maslahatlashuvini vaziyat tahlili, dalilli muhokama, loyihalash va refleksiya bilan uyg‘unlashtirish taklif etiladi. Manba to‘plami, vaziyat kartochkalari, qaror jadvali va portfolio ushbu faoliyatning didaktik vositalari sifatida tavsiflanadi. Amaliy misol hamda to‘rtta baholash mezoni orqali o‘quvchining individual harakatini kuzatish yo‘llari ko‘rsatiladi. Yondashuv nazariy-metodik xarakterga ega; taklif etilgan yechimlarning samaradorligi empirik sinovdan o‘tkazilmagan.*

***Kalit so‘zlar:*** *faol fuqarolik kompetensiyasi, ta’lim shakli, o‘qitish metodi, didaktik vosita, o‘quvchi ishtiroki, dalillash, mediasavodxonlik, refleksiya.*

***Аннотация.*** *В статье анализируется педагогическая взаимосвязь форм, методов и средств развития активной гражданской компетентности учащихся общеобразовательных школ. На основе сопоставления международных концептуальных документов и научных исследований предлагается сочетать урок, учебный форум, проектное занятие и консультации с учащимися с анализом ситуаций, аргументированным обсуждением, проектированием и рефлексией. Подборки источников, ситуационные карточки, таблица решений и портфолио рассматриваются как дидактические средства этой деятельности. Практический пример и четыре критерия оценивания раскрывают способы наблюдения за индивидуальными действиями учащегося. Подход имеет теоретико-методический характер; эффективность предложенных решений не проверялась эмпирически.*

***Ключевые слова:*** *активная гражданская компетентность, форма обучения, метод обучения, дидактическое средство, участие учащихся, аргументация, медиаграмотность, рефлексия.*

***Abstract.*** *The article examines the pedagogical relationship between organisational forms, teaching methods and resources for developing active citizenship competence among school students. Comparing international frameworks and educational research, it proposes combining lessons, student forums, project sessions and student consultations with case analysis, evidence-based discussion, project planning and reflection. Source collections, scenario cards, decision matrices and portfolios are described as resources supporting these activities. A practical example and four assessment criteria illustrate ways to observe individual student actions. The approach is theoretical and methodological; the effectiveness of the proposed arrangements has not been empirically tested.*

***Keywords:*** *active citizenship competence, organisational form, teaching method, learning resource, student participation, argumentation, media literacy, reflection.*

Umumta’lim maktabida fuqarolik tarbiyasining mazmuni huquq va majburiyatlarni bilish, jamoat manfaatlarini anglash hamda boshqalar bilan

mas’uliyatli munosabat o‘rnatishda namoyon bo‘ladi. O‘quvchi qoidani aytib berishi, biroq umumiy resursdan foydalanish, qarama-qarshi fikrni tinglash yoki ishonchsiz xabarni tekshirish vaziyatida uni qo‘llashga qiynalishi mumkin. Shu sababli faol fuqarolik kompetensiyasini rivojlantirishda bilimni tushuntirish, mustaqil tanlovni mashq qilish va amaliy ishtirokni tashkil etish o‘zaro bog‘lanishi zarur. Bu bog‘lanish ta’lim shakli, o‘qitish metodi va didaktik vositaning tarbiyaviy maqsadga muvofiq tanlanishini talab qiladi.

UNESCO fuqarolik ta’limining kognitiv, ijtimoiy-emotsional va xulqiy sohalarini birgalikda rivojlantirishni nazarda tutadi [1; 22-b.]. Yevropa Kengashi modelida qadriyatlar, munosabatlar, ko‘nikmalar hamda bilim va tanqidiy tushunish o‘zaro bog‘liq tarkiblar sifatida ajratiladi [2; 38-b.]. Mazkur yondashuvlar asosida maqolaning maqsadi umumta’lim maktablari o‘quvchilarining faol fuqarolik kompetensiyasini rivojlantirish shakllari, metodlari va vositalarining vazifalarini aniqlashtirish hamda ularni dars va maktab hayotida uyg‘un qo‘llash bo‘yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Maqola konseptual qiyoslash, pedagogik talqin va metodik loyihalashga asoslangan nazariy-tahliliy ishdir. Manbalar fuqarolik ta’limi, o‘quvchi ishtiroki, axborotni baholash va kompetensiyani kuzatishga bevosita aloqadorligi bo‘yicha maqsadli tanlandi. Xalqaro tashkilotlarning rasmiy hujjatlari hamda taqrizli ilmiy maqolalar o‘rganildi. Manbalar tanlovi barcha tadqiqotlarni qamrab oluvchi tizimli sharh sifatida talqin qilinmaydi. Birlamchi so‘rov, dars kuzatuvi yoki tajriba-sinov o‘tkazilmagan; keltirilgan jadvallar va mashg‘ulot misoli muallifning metodik taklifini ifodalaydi.

Tahlilda konseptual hujjatning ta’lim maqsadi, empirik tadqiqotning kuzatilgan natijasi va muallif taklifi farqlandi. ICCS doirasida fuqarolik bilimi, munosabat va ishtirok, shuningdek, ta’lim konteksti alohida baholanadi [3; 16–17-b.]. Bu farqlash bilim testidagi muvaffaqiyatni haqiqiy ishtirokka tenglashtirmaslikka yordam beradi. ICCSning asosiy maqsadli guruhi 8-sinf o‘quvchilari bo‘lgani sababli uning tuzilmasidan foydalanish barcha sinflar uchun tayyor baholash shkalasi mavjudligini anglatmaydi [3; 14-b.]. Takliflar o‘quvchilarning yoshi, tayyorgarligi va maktab imkoniyatlariga moslashtirilishi lozim.

Faol fuqarolik kompetensiyasi mazkur maqolada o‘quvchining ijtimoiy vaziyatni tushunishi, manba va dalillarni baholashi, huquq hamda mas’uliyatlarni hisobga olishi, hamkorlikda asosli qaror qabul qilishi va o‘z hissasini tahlil qila olishi sifatida talqin etiladi. Kompetensiyaning faolligi qatnashilgan tadbirlar soni bilan cheklanmaydi. Yetarli dalil bo‘lmaganda xulosani kechiktirish, zararli taklifni rad etish yoki jamoaviy qarorga asosli tuzatish kiritish ham mas’uliyatli harakatni ifodalashi mumkin. Baholashda ushbu harakatning asoslanishi va boshqalarga ta’siri o‘rganiladi.

Westheimer va Kahne shaxsan mas’uliyatli, ishtirokchi hamda adolat masalalarini tahlil qiluvchi fuqarolik tasavvurlarini farqlaydi; ular ketma-ket rivojlanish darajalari emas, fuqarolik ta’limining turli maqsadlarini ifodalaydi [4; 240–242-b.]. Masalan, kutubxonaga kitob topshirish shaxsiy yordamni, kitob almashuvini tashkil etish hamkorlikni, undan foydalanishdagi to‘siqlarni aniqlash esa muammo sabablarini o‘rganishni talab qiladi. Ushbu misolda bir xil faoliyat mavzusi turli o‘quv harakatlariga yo‘naltiriladi. Shuning uchun o‘qituvchi mashg‘ulotdan oldin aynan qaysi harakat rivojlantirilishini va uning dalili qanday olinishi mumkinligini belgilashi kerak.

Ta’lim shakli ishtirokchilar, vaqt va makon bo‘yicha faoliyatning tashkiliy tuzilishini bildiradi. Dars, o‘quv forumi, loyiha mashg‘uloti va o‘quvchilar bilan maslahatlashuv shu jihatdan farqlanadi. Metod maqsadga erishish uchun o‘qituvchi va o‘quvchi bajaradigan o‘zaro bog‘liq harakatlar tizimidir: vaziyatni tahlil qilish, dalillarni muhokama qilish, muqobil yechimlarni loyihalash yoki bajarilgan ishni refleksiv baholash. Vosita esa bu harakatlarni bajarishga xizmat qiladigan mazmun, material va tayanchdir: hujjat parchasi, vaziyat kartochkasi, savollar, jadval yoki portfolio. Portfolio individual ish va refleksiyalarni jamlash vositasi bo‘lib, uning mavjudligi o‘z-o‘zidan kompetensiya rivojini isbotlamaydi.

Shakl va metodni ajratishda ularning vazifasi hisobga olinadi: loyiha mashg‘uloti vaqt, ishtirokchi va vazifalarni tashkiliy birlashtiradi, loyihalash metodi esa muammoni aniqlash, yechimni tanlash va harakatni rejalashtirishni ta’minlaydi. Bir shaklda bir necha metod qo‘llanishi, bir metod esa turli shakllarda ishlatilishi mumkin. UNESCO faol ishtirok, hamkorlik, muammoli va loyiha asosidagi ta’limni sinf, maktab va jamoa muhitlari bilan bog‘laydi [1; 52–54-b.]. Mazkur yo‘nalishlardan kelib chiqib, 1-jadvalda shakl, metod, vosita va kuzatiladigan o‘quv harakati muvofiqlashtirildi.

**1-jadval.**

**Faol fuqarolik kompetensiyasini rivojlantirishning taklif etilayotgan metodik uyg‘unligi**

| **Tashkiliy shakl** | **Yetakchi metod** | **Didaktik vosita** | **Kuzatiladigan o‘quv harakati** |
|---|---|---|---|
| Muammoli dars | Vaziyatni tahlil qilish | Vaziyat kartochkasi; huquq va majburiyatga oid hujjat parchasi | Muammoni ifodalaydi, tegishli huquq va mas’uliyatni tushuntiradi |
| O‘quv forumi | Dalilli muhokama; rolli mashq | Manba to‘plami; manfaatdor tomonlar kartochkasi; muhokama qoidalari | Dalil keltiradi, boshqa fikrni tinglaydi va qarorini izohlaydi |
| Loyiha mashg‘uloti | Loyihalash; muqobillarni qiyoslash | Kuzatuv varag‘i; qaror jadvali; harakat rejasi | Yechimlarni mezon bo‘yicha qiyoslaydi, o‘z vazifasini bajaradi |

| | | | |
|---|---|---|---|
| O‘quvchilar bilan maslahatlashuv | Takliflarni tahlil qilish; refleksiya | Kun tartibi; taklif varag‘i; asosli javob va individual qayd | Taklifini asoslaydi, berilgan javobni tahlil qilib, keyingi qadamni belgilaydi |

Jadvaldagi uyg‘unlik universal yoki tajribada tasdiqlangan tasnif sifatida berilmaydi; u o‘quv harakatini rejalashtirishga xizmat qiladi. Shaklning tanlanishi kerakli natijani kafolatlamaydi: forum dalilsiz fikr almashishga, loyiha esa vazifalarni bir necha faol o‘quvchi bajaradigan mashg‘ulotga aylanishi mumkin. Bunday holatni kamaytirish uchun topshiriq mazmuni, har bir ishtirokchining vazifasi va olinadigan individual dalil oldindan belgilanadi. O‘qituvchining savollari tayyor xulosani aytishga emas, dalilning yetarliligi va tanlov oqibatini tushuntirishga yo‘naltiriladi.

Yoshga moslashtirishda boshlang‘ich sinflar uchun yaqin muhitdagi sodda vaziyat, og‘zaki izoh va ko‘rgazmali material; keyingi sinflar uchun bir necha manfaat va manbani qiyoslash; yuqori sinflar uchun dalillangan tavsiya hamda cheklovlarni tahlil qilish taklif etiladi. Bu farqlash empirik aniqlangan yosh me’yori emas, topshiriqni moslashtirish usulidir. O‘qish tezligi, muloqot tajribasi yoki texnik imkoniyatlar turlicha bo‘lganda yozma va og‘zaki javob, qog‘oz va raqamli materiallar mazmunan tenglashtiriladi. Bir topshiriqning barcha sinflarda bir xil bajarilishi talab qilinmaydi.

Vaziyat tahlilida o‘quvchi muammoni aniqlaydi, manfaatdor tomonlarni ajratadi, huquq va mas’uliyatlarni izohlaydi hamda muqobil qarorlarning oqibatlarini qiyoslaydi. Dalilli muhokamada esa har bir fikrning manbasi, qarshi dalilga munosabat va kelishuvning asosi ochib beriladi. O‘quvchi avval individual javob tayyorlab, keyin juftlik va umumiy muhokamada qatnashishi mumkin. Rolli mashq boshqa tomon ehtiyojini tushunishga xizmat qiladi; yakuniy refleksiyada o‘ynalgan rol bilan o‘quvchining shaxsiy fikri ajratiladi. Kotib, dalil tekshiruvchi va taqdimotchi vazifalari almashishi har bir o‘quvchiga turli harakatlarni mashq qilish imkonini beradi.

Kahne va Sporte tadqiqotida fuqarolikni o‘rganish imkoniyatlari bilan kelgusida ishtirok etishga tayyorlik o‘rtasida ijobiy bog‘liqlik kuzatilgan; o‘quvchilarning o‘z javoblariga asoslangan ma’lumotlar haqiqiy keyingi ishtirokni tasdiqlamaydi [5; 754, 757-b.]. Shuning uchun loyiha tashkiliy jihatdan bajarilgani va o‘quvchi faol fuqarolik harakatini namoyon etgani alohida tahlil qilinadi. UNICEF tavsiyalarida ishtirok uchun tushunarli axborot, ixtiyoriylik, inklyuzivlik va takliflarga qayta aloqa muhim shartlar sifatida ko‘rsatiladi [6; 9–11-b.]. Maktabda maslahatlashuv tashkil etilganda o‘quvchi qaysi masalaga ta’sir qilishi, qarorni kim qabul qilishi va javob qachon berilishi avvaldan aniqlashtiriladi.

Amaliy misol sifatida yuqori sinflarda “Maktab kutubxonasidan foydalanishni yaxshilash” loyihasi taklif etiladi. O‘quvchilar tasdiqlangan foydalanish tartibini o‘rganadi, shaxsiy ma’lumot yig‘masdan mavjud sharoitni kuzatadi va muammoni

savol shaklida ifodalaydi. Keyin axborot stendini yangilash, jadval bo‘yicha taklif kiritish yoki kitob almashuvini tashkil etish muqobillari qulaylik, xarajat va teng foydalanish mezonlari bo‘yicha qiyoslanadi. Har bir o‘quvchi dastlab individual tavsiya yozadi, guruh esa umumiy taklifni mas’ul xodim ko‘rib chiqishi uchun taqdim etadi. Qabul qilinmagan taklifga ham sabablar tushuntirilishi va uni qayta ishlash imkoniyati berilishi nazarda tutiladi.

Loyihada qaror jadvali tanlangan yechimning asosini, harakat rejasi vazifalar va muddatlarni, kuzatuv varag‘i esa bajarilgan harakatni qayd etadi. Yakunda “Qaysi dalil fikrimni o‘zgartirdi?”, “Kimning ehtiyoji hisobga olinmadi?” va “Keyingi safar nimani o‘zgartiraman?” savollari bo‘yicha individual refleksiya olinadi. Darsdan tashqari faoliyat uchun imkoniyati cheklangan o‘quvchiga sinf ichida teng qiymatli vazifa taqdim etiladi. Ishtirokni baholash o‘qituvchining fikriga qo‘shilish yoki ixtiyoriy jamoat ishiga majburan qatnashish bilan bog‘lanmaydi; asosiy e’tibor dalillash, hurmatli muloqot va mas’uliyatli bajarishga qaratiladi.

Axborotni tekshirish ham fuqarolik qarorining sifatini ta’minlaydigan metodik yo‘nalishdir. McGrew tadqiqoti internetdagi axborot manbasini, dalilini va boshqa manbalardagi tasdig‘ini tekshirishni maxsus o‘rgatish imkoniyatini ko‘rsatadi [7]. Taklif etilayotgan mashqda bir mavzudagi ikki xabar berilib, muallif, e’lon sanasi, birlamchi dalil va mustaqil tasdiq tekshiriladi. O‘quvchi sayt ko‘rinishiga tayanish bilan cheklanmay, uning ortidagi tashkilot haqidagi tashqi ma’lumotni ham izlaydi. Internet bo‘lmasa, oldindan tayyorlangan qog‘oz manba to‘plami qo‘llanadi. Tekshirish natijasi fuqarolik kompetensiyasining axborot bilan ishlash jihatini ko‘rsatadi, biroq uning barcha tarkiblarini baholamaydi.

O‘quv harakatlarini mezon asosida baholash. Baholash shakl va metod orqali tashkil etilgan faoliyatning qaysi o‘quv harakatiga olib kelganini aniqlashga qaratiladi. Yevropa Kengashi deskriptorlari kuzatiladigan xulqni ifodalash, turli vaziyatlarda takroriy kuzatish va yozma qayd orqali ta’lim ehtiyojini belgilashga xizmat qiladi [8; 13–14-b.]. Shu tamoyil asosida 2-jadvalda to‘rtta ishchi mezon taklif etildi. Uchinchi mezonda qarorni asoslash va hamkorlik alohida ko‘rsatkichlar orqali kuzatiladi; ulardan biridagi muvaffaqiyat ikkinchisining o‘rnini bosmaydi.

**2-jadval.**

**Faol fuqarolik kompetensiyasiga oid harakatlarni baholashning taklif etilayotgan mezonlari**

| **Mezon** | **Kuzatiladigan ko‘rsatkich** | **Individual dalil** | **Talqin chegarasi** |
|---|---|---|---|
| Vaziyatni tushunish | Muammoni ifodalaydi; huquq va mas’uliyatni vaziyat bilan bog‘laydi | Vaziyatli topshiriqqa yozma yoki og‘zaki javob | Ta’rifni yoddan aytish uni qo‘llashga teng emas |

| | | | |
|---|---|---|---|
| Manba va dalilni baholash | Manbani aniqlaydi; tekshiruv yo‘lini izohlaydi; dalil yetishmasligini ko‘rsatadi | Tekshiruv varag‘i va individual izoh | To‘g‘ri xulosa tekshirishsiz olingan bo‘lishi mumkin |
| Qarorni asoslash va hamkorlik | 1) Muqobilni mezon bo‘yicha tanlaydi; 2) boshqa fikrga javob beradi va o‘z vazifasini bajaradi | Individual qaror izohi; muloqot va vazifa qaydi | Guruh mahsuloti har bir a’zoning harakatini isbotlamaydi |
| Natija va o‘z hissasini tahlil qilish | Natijani maqsadga qiyoslaydi; o‘z hissasi va keyingi qadamini tushuntiradi | Individual refleksiya va ishlar portfoliosi | Bir martalik javob barqaror kompetensiyani tasdiqlamaydi |

Mezonlar bo‘yicha topshiriqni ko‘mak bilan bajarish, mustaqil bajarish va yangi vaziyatga ko‘chirib asoslash holatlarini qayd etish mumkin. Ular muallifning ishchi tavsiflari bo‘lib, mahalliy sharoitda validlangan shkala yoki muayyan sinfga tegishli tayyor darajalar emas. Boshlang‘ich va yakuniy topshiriqlar murakkabligi yaqin bo‘lishi, ko‘mak hajmi qayd etilishi hamda o‘qituvchilar namunaviy ishlarni birgalikda muhokama qilishi tavsiya etiladi. Kuzatuv, individual javob va refleksiya birgalikda talqin qilinadi; chiroyli taqdimot yoki sust og‘zaki ishtirokdan o‘quvchi haqida doimiy xulosa chiqarilmaydi.

Taklif etilgan metodik uyg‘unlikni tekshirish uchun turli maktablarda sinov, dars kuzatuvi, o‘quvchi fikr-mulohazasi va baholovchilar kelishuvini o‘rganish zarur. Tahlilda avvalgi tayyorgarlik, til, resurs, topshiriq mazmuni va o‘qituvchi ko‘magi hisobga olinishi kerak. Voyaga yetmaganlar bilan ishlashda ishtirokning xavfsizligi va tegishli rozilik shartlari ta’minlanadi. O‘quvchilarning shaxsiy yoki oilaviy siyosiy qarashlari majburiy yig‘ilmaydi. Mazkur maqola takliflarning konseptual va metodik asoslarini belgilaydi; ularning samaradorligi haqidagi yakuniy xulosa keyingi empirik tekshiruvga bog‘liq.

Umumta’lim maktablari o‘quvchilarining faol fuqarolik kompetensiyasini rivojlantirishda shakl faoliyatning tashkiliy sharoitini, metod o‘quv harakatining izchilligini, vosita esa uni bajarish uchun zarur mazmun va tayanchni ta’minlaydi. Ularni muvofiqlashtirish vaziyatni tushunish, dalilni tekshirish, asosli qaror chiqarish, hamkorlik va refleksiyani bir pedagogik jarayonda bog‘lash imkonini beradi. Taklif etilgan uyg‘unlikda dars, forum, loyiha mashg‘uloti va maslahatlashuv aniq individual harakat hamda uni ko‘rsatuvchi dalil bilan rejalashtiriladi.

Amaliyot uchun topshiriqlarni yosh va tayyorgarlikka moslashtirish, o‘quvchi taklifining ta’sir doirasini aniqlashtirish, qarorlarga asosli javob berish, manbalarni tekshirish vositalarini taqdim etish hamda individual baholash dalillarini yig‘ish tavsiya etiladi. Mazkur yondashuvda rivojlanish tadbirlar soni bilan emas, o‘quvchining tanlovni asoslash va uning boshqalarga ta’sirini anglash sifati orqali

o‘rganiladi. Shakl, metod va vositalarning taklif etilgan uyg‘unligi keyingi tajriba-sinovda tekshirilishi lozim bo‘lgan metodik yechimdir.

**Foydalanilgan adabiyotlar**

1. UNESCO. Global Citizenship Education: Topics and Learning Objectives. – Paris: UNESCO, 2015. – DOI: 10.54675/DRHC3544. – URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000232993
2. Council of Europe. Reference Framework of Competences for Democratic Culture. Vol. 1: Context, Concepts and Model. – Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2018. – URL: https://rm.coe.int/prems-008318-gbr-2508-reference-framework-of-competences-vol-1-8573-co/16807bc66c
3. Schulz W., Fraillon J., Losito B., Agrusti G., Ainley J., Damiani V., Friedman T. IEA International Civic and Citizenship Education Study 2022 Assessment Framework. – Cham: Springer, 2023. – DOI: 10.1007/978-3-031-20113-4
4. Westheimer J., Kahne J. What Kind of Citizen? The Politics of Educating for Democracy // American Educational Research Journal. – 2004. – Vol. 41, No. 2. – P. 237–269. – DOI: 10.3102/00028312041002237
5. Kahne J. E., Sporte S. E. Developing Citizens: The Impact of Civic Learning Opportunities on Students’ Commitment to Civic Participation // American Educational Research Journal. – 2008. – Vol. 45, No. 3. – P. 738–766. – DOI: 10.3102/0002831208316951
6. UNICEF. Engaged and Heard! Guidelines on Adolescent Participation and Civic Engagement. – New York: UNICEF, 2020. – URL: https://www.unicef.org/documents/engaged-and-heard-guidelines-adolescent-participation-and-civic-engagement
7. McGrew S. Learning to Evaluate: An Intervention in Civic Online Reasoning // Computers & Education. – 2020. – Vol. 145. – Article 103711. – DOI: 10.1016/j.compedu.2019.103711
8. Council of Europe. Reference Framework of Competences for Democratic Culture. Vol. 2: Descriptors of Competences for Democratic Culture. – Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2018. – URL: https://rm.coe.int/prems-008418-gbr-2508-reference-framework-of-competences-vol-2-8573-co/16807bc66d